

УДК: 908(498.7):82-94

A. B. Gedьo

ORCID 0000-0003-4151-0747

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

O. L. Ivaniuk

ORCID 0000-0001-6750-5423

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

A. Hedo

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

O. Ivaniuk

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

БЕССАРАБІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.:

ВІЗІЇ ЄВРОПЕЙЦІВ

Bessarabia in the First Half of the 19th Century: Visions of Europeans

Статтю присвячено аналізу тревелогів англійських, німецьких та французьких мандрівників, які відвідали Бессарабію у першій половині ХІХ ст. Незважаючи на суб'єктивність і нерівномірність викладу матеріалу, вони містять цінну інформацію про регіон, яку важко знайти в інших джерелах. Дослідження виявляє, що мандрівники звертали особливу увагу на ландшафти, економіку, міста, етнічний та соціальний склад населення регіону. Вони також відзначали взаємодію різних культур і особливий статус жителів Бессарабії. На основі аналізу тревелогів виявлено, що найбільший інтерес для іноземних мандрівників представляли міста Кишинів, Сороки, Хотин і Бендери. Незважаючи на суб'єктивний характер тревелогів, вони є цінним джерелом для розуміння того, як іноземці бачили Бессарабію в той час.

Ключові слова: *Бессарабія, подорожні записки, мандрівник, міський простір, етнічний склад.*

The article examines various issues related to European travel to Bessarabia in the first half of the 19th century. The primary sources for this study are travelogues by British, German, and French visitors to the region during this period, including works by A. Haxthausen, J. G. Kohl, W. McMichael, C. Elliot, K.-O. de Hell, and E. Henderson, among others. These works are characterized by their subjective descriptions, lack of clear structure, and inconsistency in the presentation of material. Nevertheless, they sometimes provide information that is difficult or impossible to obtain from other sources. In describing the region, European travellers incorporated geographical, historical, and statistical materials, often borrowing from authors of various ethnic backgrounds or official reports obtained from Russian officials. Their accounts served as a basis for articles on Bessarabia, which editors and publishers subsequently included in encyclopaedias and reference works, shaping readers' perceptions of these distant and relatively unknown lands.

This study does not aim to provide a comprehensive or detailed examination of the region's history or culture. Instead, the authors sought to reconstruct the general image of Bessarabia based on what Europeans saw, heard, and read. The research revealed that travelogue authors emphasized specific aspects of Bessarabia, notably general descriptions of landscapes, economic development features, and urban spaces. Of particular interest to travellers was the ethnic and social composition of the region's population, though this was discussed primarily in terms of cultural interactions and mutual influences, as well as the unique status and rights of Bessarabia's inhabitants. The study also found that the cities of Chişinău, Soroca, Khotyn, and Bender were of particular interest to foreigners.

Keywords: *Bessarabia, travelogue, foreign traveller, urban space, ethnic composition.*

Постановка наукової проблеми та її значення. На початку ХІХ ст., відповідно до умов Бухарестського договору 1812 р., Бессарабію, яка раніше перебувала під османським пануванням, було включено до складу Російської імперії. Припинення військових дій між двома країнами створило сприятливі умови для транзиту регіоном іноземних мандрівників, які їхали до Москви або Санкт-Петербурга на запрошення уряду, досліджували Кримський півострів, цікавлячись східною культурою або античними пам'ятками, відвідували численні колонії співвітчизників на Півдні. Враження від свого перебування в Бессарабії вони ретельно нотували у подорожніх записках.

Актуальність дослідження мандрівних записів іноземців про Бессарабію першої половини ХІХ ст. зумовлена необхідністю доповнити офіційну імперську картину регіону альтернативними відомостями. Опубліковані за кордоном, ці записки не підлягали цензурі, отже, надають більш об'єктивний та різнобічний погляд на економічне, культурне й етнічне життя Бессарабії. Вивчення тревелогів є важливим для реконструкції історичної пам'яті регіону та розуміння його місця в європейському контексті.

Аналіз останніх досліджень. Цікавість дослідників до Бессарабії різко зросла після її приєднання до Російської імперії. Однак під впливом офіційної ідеології й цензури їхні праці часто були ідеалізовані. Автори наголошували на позитивних змінах у регіоні, замовчуючи або спотворюючи інформацію, яка могла б поставити під сумнів ефективність російської політики. Одним з перших дослідників Бессарабії в рамках російської імперської історіографії був П. Куницький, який створив короткий статистичний опис регіону (Куницький, П. 1813). Згодом дослідження продовжив А. Скальковський

(Скальковский, А. 1853). Загалом у ХІХ — на початку ХХ ст. було опубліковано десятки робіт, які стосувалися різних аспектів життя регіону. Докладний аналіз імперської історіографії подала Тамара Богачик у статті: «Північна Бессарабія дореформеного періоду (1812–1868 рр.): історіографічний аспект» (Богачик, Т. С. 2010, с. 124–131).

Значну увагу Бессарабії приділили румунські вчені. Зокрема, відносини між корінним населенням Бессарабії та конфесійними меншинами в першій половині ХІХ ст. розглядав Йон Гуменай (Gumenâi, I. 2010, р. 51–61; Gumenâi, I. 2016). Образи національних меншин на основі аналізу тревелогів іноземних мандрівників першої половини ХІХ ст. реконструювала Міхаела Мехединці (Mehedinți, M. 2013, р. 249–259; Mehedinți, M. 2014, р. 459–480).

Методологія дослідження. Дослідження базується на комплексному застосуванні принципів історизму, системності та неупередженості, а також історичних, спеціальних джерелознавчих і лінгвістичних методів. Реалізація завдань потребувала застосування таких загальнонаукових методів як аналіз та синтез, індукція й дедукція, компаративістика та узагальнення. Під час роботи з джерелами використано методику історичного джерелознавства, а саме пошуку, відбору, опрацювання джерел. Для аналізу змісту опублікованих матеріалів подорожніх записок задіяно метод внутрішньої критики. Застосування лінгвістичного методу полягало у виявленні ключових понять, образів, символів, які використовувались у наративних джерелах для опису Бессарабії.

Метою дослідження є реконструкція образу Бессарабії через призму того, як її сприймали європейські мандрівники. Для досягнення цієї мети сформульовано такі дослідницькі завдання: визначити коло європейських мандрівників, які відвідали Бессарабію у досліджуваній період та проаналізувати їхні подорожні записки; окреслити тематику текстів, присвячених Бессарабії з метою виявлення ключових аспектів, які цікавили мандрівників; створити комплексний образ Бессарабії, заснований на аналізі множини джерел і врахуванні різноманітних поглядів.

Виклад основного матеріалу

У першій половині XIX ст. Бессарабія приваблювала багатьох європейських мандрівників, серед яких були А. Гакстгаузен, Й. Г. Коль, В. Макмайкл, Ч. Елліот, К.-О. де Хелл, Е. Хендерсон та інші. Аналізуючи подорожні записки європейців, можна виокремити спільні сюжети, притаманні майже всім мандрівникам: опис ландшафтів, міській простір, адміністративний устрій, демографічні та етнічні характеристики регіону.

Специфічні відмінності залежали від особистих інтересів, професії мандрівників. Особливо цінними є спостереження Франсуа Луї Бюньйо⁸⁷, який у тревелогах «*La Bessarabie ancienne et moderne*» не лише змалював поліетнічність Бессарабії на прикладі Кишинева, а й детально описав епідеміологічну ситуацію в регіоні. Лікар Дж. Х. Бакер також приділив значну увагу Кишиневу, зосередившись на його зовнішньому вигляді та проблемах, пов'язаних із поширенням інфекційних хвороб.

Аналізуючи подорожні записки європейців, можна виокремити спільні сюжети, притаманні майже всім мандрівникам: пейзажі й топографія, якість доріг, особливості ведення господарства, етнічний склад і суспільна стратифікація. Привертала увагу й історія регіону, античні пам'ятки та оборонні споруди. Описуючи українські землі, іноземці не обмежувалися власними спостереженнями і враженнями. Вони використовували географічні, історичні, статистичні матеріали, які запозичували з творів різних європейських, зокрема й античних авторів, або офіційних звітів, які їм вдавалося отримати від російських чиновників.

Опубліковані матеріали про Бессарабію, які редактори та видавці включали до енциклопедій і довідників, стали основою для формування узагальненого уявлення про цей історико-географічний регіон, сприяли

---

⁸⁷ Бюньйон Франсуа Луї — місіонер, меноніт. Навчався у Швейцарії, Франції, Німеччині. У 1846 р. його було висвячено в сан у лютеранській церкві у Женеві. Цього ж року він здійснив мандрівку Балканами й Півднем Російської імперії, результатом якої стали тревелоги «*La Bessarabie ancienne et moderne. Ouvrage historique, géographique et statistique*». У цей час Ф. Бюньйон відправляв службу в швейцарській лютеранській колонії у Шабо. За неналежну поведінку і у зв'язку з втратою довіри пастви, його було позбавлено посади, також йому було заборонено в'їзд до Російської імперії.

поширенню знань про нього серед широкого кола читачів, зокрема й за кордоном.

Так, «Ілюстрований опис Російської імперії», який видав у Нью-Йорку Роберт Сірс, описував Бессарабію так: «колись східну частина Молдавії, а тепер найбільший південно-західний уряд європейської Росії, в основному розташований між сорок п'ятим і сорок восьмим градусами північної широти і двадцять сьомим і тридцять першим градусами східної довготи. Вона обмежена на південь Дунаєм; на північ і схід Дністром і Чорним морем; на заході Прутом, що відокремлює його від Молдови і Буковини, частини австрійської Галичини. Таким чином, між двома річками, вона утворює смугу території довжиною триста сімдесят дві милі, п'ятдесят середньої ширини, і охоплює площу близько шістнадцяти тисяч квадратних миль»⁸⁸. Цей опис майже повністю повторював відомості, які надав французький інженер, географ і мандрівник Ксав'єр Оммер де Хелль⁸⁹.

Перше, що привертало увагу подорожніх, які рухалися Бессарабією, — це краєвиди, котрими можна було милуватися з вікон карети, не зупиняючись і не виходячи з неї. Естетичне сприйняття регіону яскраве віддзеркалювалось у подорожніх записках. Так, Е. Хендерсон, описуючи свою подорож, захоплювався панорамними краєвидами на долину Пруту, підкреслюючи контраст між культурними ландшафтами Російської та Османської імперій. Мандрівник нотував: «... ми рушили рано 7-го через горбисті райони на схід, з багатьох частин яких відкривалися чудові види на широку долину, що простягалася між двома імперіями Російською й Османською; яка була чудово розділена серпантинном Пруту й обмежена з обох боків гірськими хребтами, що склалися з різноманітних масивів лісу, пасовищ і полів»⁹⁰. У свою чергу,

---

⁸⁸ Sears R. Illustrated Description of the Russian Empire; Embracing Its Geographical Features, Political Divisions, Principal Cities and Towns, Population, Classes, Government, Resources, Commerce, Antiquities, Religion, Progress in Education, Literature, Art, and Science, Manners and Customs, Historic Summary, etc., from the Latest and the Most Authentic Sources. New York, 1855. P. 161.

⁸⁹ Докладно див.: De Hell X.-H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 424.

⁹⁰ Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia; Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With Maps and Plates. London: James Nisbet, 1826. P. 254.

німецькому мандрівникові Й. Г. Колю сподобалися пагорби навколо Кишинева, вкриті дібровами й буковими лісами. Хоча, на його думку, вони значно поступалися подільським⁹¹.

Значну увагу мандрівники приділяли економічній специфіці регіону, акцентуючи на його сировинній орієнтації. Бессарабська губ., за спостереженнями мандрівників, поділялася на дві економічні зони. Південна частина (Буджак), з її степовими ландшафтами, була придатна переважно для екстенсивного скотарства. Цей висновок підтверджується спостереженнями таких мандрівників, як Вільям Макмайкл, котрий згадував про наявність диких коней та овець у цьому регіоні: «Бессарабська губернія славиться своїми багатими пасовищами; і величезними натовпами великої рогатої худоби яку щорічно відправляють до Австрії, через Могилів і Кам'янець, де платять, при проходженні кордону, до імператорської скарбниці, мито у сім рублів тридцять копійок з голови»⁹². Поширеними промислами в цій частині регіону було добування солі, селітри, алебастру, рідше вугілля або мармуру. Така економічна спеціалізація була зумовлена природними умовами та історичними особливостями розвитку регіону.

На відміну від степового Буджаку, північна, гірська частина губернії характеризувалася сприятливішими умовами для землеробства завдяки лісам та родючим ґрунтам. Головними культурами тут були ячмінь і просо⁹³. Окрім того, місцеві мешканці вирощували коноплі, тютюн, виноград та баштанні культури.

Однак розвиток мануфактурного виробництва в регіоні був обмеженим. Нечисленні шкіряні, винокурні й миловарні заводи не могли забезпечити значного обсягу продукції. Якість місцевого вина теж не відповідала високим стандартам. Ці особливості економічного розвитку Бессарабії були зумовлені

---

⁹¹ Kohl J.G. Reisen in Südrußland: Die Krim. Besarabien. Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1847. S. 277.

⁹² Macmichael W. Journey from Moscow to Constantinople. London: John Murray, 1819. P. 71.

⁹³ Sears R. Illustrated Description of the Russian Empire; Embracing its Geographical Features, Political Divisions, Principal Cities and Towns, Population, Classes, Government, Resources, Commerce, Antiquities, Religion, Progress in Education, Literature, Art, and Science, Manners and Customs, Historic Summary, etc., from the Latest and the Most Authentic sources. New York, 1855. P. 161.

як природними умовами, так і історичними факторами, зокрема відсутністю розвиненої інфраструктури та обмеженим доступом до ринків збуту⁹⁴.

Значний внесок у розвиток як південної, так і північної частин регіону зробили іноземні колоністи. Хоча в першій половині XIX ст., за твердженнями Е. Хендерсона, «дух еміграції ... дуже вщух, що пояснювалося частково оповідями про розчарування, яке ті (колоністи) хто вже страждав від марення принесли додому; і частково деякими заборонними положеннями, узгодженими на пізньому Віденському конгресі»⁹⁵.

Значний внесок у розвиток сільського господарства Бессарабії зробили болгарські колоністи, які оселились у регіоні в другій половині XVIII ст. За даними мандрівників, болгари володіли значними земельними ділянками, загальною площею близько 585 463 га. Основною культурою для них була кукурудза, врожай якої 1839 р. становив 211 337 чвертей⁹⁶. Окрім землеробства, болгари розводили овець, шерсть яких мала попит на східних ринках. За даними К. де Хелла, поголів'я овець у болгарських колоніях сягало 343 479 голів⁹⁷. Отже, болгарські колоністи стали важливим фактором економічного розвитку Бессарабії, сприяючи освоєнню нових земель і диверсифікації сільського господарства.

Спостереження мандрівників, таких як Х. де Гелл та Й. Г. Коль, підтверджують, що болгарські колоністи в Бессарабії вели різноманітну господарську діяльність. Окрім розведення великої рогатої худоби, вони активно вирощували цибулю, кавуни, огірки, соняшник та інші культури⁹⁸. Також значним джерелом прибутку для болгарських селян був видобуток солі, який, за оцінками Е. Хендерсона, приносив близько 320 000 рублів річного

---

⁹⁴ Sears R. Illustrated Description of the Russian Empire; Embracing its Geographical Features, Political Divisions, Principal Cities and Towns, Population, Classes, Government, Resources, Commerce, Antiquities, Religion, Progress in Education, Literature, Art, and Science, Manners and Customs, Historic Summary, etc., from the Latest and the Most Authentic sources. New York, 1855. P. 162

⁹⁵ Macmichael W. Journey from Moscow to Constantinople. London: John Murray, 1819. P. 61.

⁹⁶ Чверть – поширена у Російській імперії одиниця вимірювання об'єму сипких тіл і рідин. Для сипучих тіл — 1 чверть дорівнювала 209,91 л.; для рідин 1 чверть дорівнювала 3,08 л.

⁹⁷ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 429.

⁹⁸ Kohl J. G. Reisen in Südrußland: Die Krim. Besarabien. Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1847. S. 273.

прибутку⁹⁹. Така диверсифікація господарства свідчить про адаптивність болгарських колоністів до нових природних умов та економічних реалій регіону.

Одним з основних торговельних центрів, де збували різноманітну продукцію і сировину, був Кишинів. Вільям Макмайкл нотував: «Під виступами сараїв були: зібраний мед, ладан, перець, насіння усіх сортів, сливи, апельсини, сірка, селітра, на землі лежали великі блоки кам'яної солі з копалень у Валахії, ... в іншій частині складені короп, осетер й інші види мороженої риби, з Бендер»¹⁰⁰. Зберігали своє значення й порти Ізмаїл та Рені. Провідну роль у торгівлі тканинами відігравали вірмени. Вони імпортували до регіону перські й турецькі тканини¹⁰¹. Кіньми, від Бессарабії й майже до Кавказу торгували роми¹⁰².

Однак, порівнюючи розвиток регіону з періодом панування в цих землях Османської імперії, мандрівники відзначали певний занепад торгівлі. Зокрема, К. де Хелл писав: «У згаданий період Бессарабія справедливо вважалася однією з найродючіших і продуктивних провінцій Чорного моря. Ізмаїл і Рені були двома великими експортними ринками кукурудзи; Акерман щороку відправляв до Константинополя численні вантажі фруктів і різноманітних продуктів; магазини фортець були щедро наповнені пшеницею й кукурудзою; незліченні отари буджацьких степів постачали вовну на Схід й до Італії; Австрія щороку отримувала понад 60000 голів великої рогатої худоби»¹⁰³.

Значною мірою приваблював іноземців і міський простір. У адміністративному сенсі Бессарабська губ. поділялася на дев'ять округів. Їх центрами були міста Акерман, Бендери, Бельці, Ізмаїл, Кагул, Кишинів, Оргіїв,

---

⁹⁹ Henderson E. *Biblical Researches and Travels in Russia; Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With Maps and Plates.* London: James Nisbet, 1826. P.264.

¹⁰⁰ Macmichael W. *Journey from Moscow to Constantinople.* London: John Murray, 1819. P. 64–65.

¹⁰¹ Kohl J. G. *Reisen in Südrußland: Die Krim. Besarabien.* Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1847. S. 274.

¹⁰² Kohl J. G. *Reisen in Südrußland: Die Krim. Besarabien.* Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1847. S. 274.

¹⁰³ De Hell X. H. *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus.* London: Chapman and Hall, 1847. P. 426.

Сороки, Хотин. Цікавість подорожніх до цих поселень визначалась історичним минулим або зовнішнім виглядом населених пунктів, які, в розумінні європейця, мало відповідали змісту терміну «місто». Власне, тому, Ф. Бюньйон нотував: «Я не буду зупинятися на усіх селах чи містах, не лише тому, що я не знаю їх усіх, і що немає жодної книги, яка б могла прийти мені на допомогу; але перш за все тому, що переважна більшість не має нічого примітного, складаються лише з кількох маленьких будиночків іноді під землею, і що нарешті вони дуже численні. Я відвідав багато місць, про які я не скажу нічого, хоча я їх досить добре знаю, бо вони непримітні».¹⁰⁴

Адміністративним центром Бессарабської губ. було місто Кишинів, розташоване на березі річки Бик. Кишинів зазвичай ставав обов'язковим пунктом маршруту для мандрівників, що відвідували регіон, про що свідчать численні згадки у їхніх подорожніх записах. Отже, Кишинів не лише виконував адміністративні функції, але й був важливим культурним та економічним центром регіону. Е. Хендерсон, наприклад, у тревелогах детально описав враження від наближення до міста, підкреслюючи красу місцевих пейзажів. Він нотував: «решта нашої подорожі до Кишиніва була надзвичайно приємною, оскільки пролягала через родючу долину, у якій були села, поля, луки, і виноградники; і з обох боків ланцюг гір, вкритих лісом. Коли ми наближались до міста, гори поступово ставали нижчими, і нарешті всі залишки лісу зникли; але, якраз перед тим, як ми увійшли туди...»¹⁰⁵. Мандрівник також повідомляв, що Кишинівіще кілька років тому був лише незначним селом. Проте на момент його подорожі в місті вже розташовувалась імперська адміністрація, резиденція екзарха й помешкання сановників Молдавської,

---

¹⁰⁴ Bugnion M. La Bessarabie ancienne et moderne. Ouvrage historique, géographique et statistique. 1846. A Lausanne: chez George Bridez; A Odessa: chez Villietti; A Chabag: chez l'Auteur, 1846. P. 148.

¹⁰⁵ Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia; Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With Maps and Plates. London: James Nisbet, 1826. P. 256.

Сербської та Вірменської церков¹⁰⁶, що свідчить про швидке зростання Кишинева та підвищення його ролі в регіоні.

Дж. Х. Бакер у спостереженнях 1831 р. зафіксував значні контрасти в міському ландшафті Кишинева. Стара частина міста, розташована в низині, характеризувалася хаотичною забудовою, низькими дерев'яними будинками та відсутністю розвиненої інфраструктури. На противагу цьому, нова частина міста демонструвала ознаки планування з прямими вулицями й цегляними будинками¹⁰⁷. Ці контрасти віддзеркалювали складну урбанізацію в Кишиневі початку ХІХ ст. Місто не мало особливих пам'яток або принад для мандрівника. Помешкання архієпископа розташовувалось у кількох будівлях, жодна з яких не мала респектабельного вигляду. Адміністративні установи розміщувались у орендованих приміщеннях, військові були розквартировані в житлах місцевих мешканців. Мандрівник передбачав, що найкращою спорудою міста мав стати храм, який на час його подорожі лише почали будувати. Єдиним приємним місцем відпочинку був сквер, який заклали приблизно за 15 років до того, знищивши значну частину лісу. Його створювали надзвичайно швидко в зв'язку з візитом до міста російського царя Олександра І¹⁰⁸.

Аналогічні захоплені відгуки про панораму Кишинева залишив і Ч. Елліот. З пагорбів, що оточують місто, відкривався мальовничий краєвид, який справив на мандрівника незабутнє враження: «його церкви з їх зеленою фарбою бань, і його нові білі будівлі, все це надавало йому вигляду респектабельності»¹⁰⁹. Однак, прибувши до Кишинева, Ч. Елліот був розчарований побаченням. Він писав: «Проїхавши шлагбаум і проїхавши низку широких піщаних доріг, огинаючи розкидані з обох боків житла, ми здивовано

---

¹⁰⁶ Henderson E. *Biblical Researches and Travels in Russia; Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With Maps and Plates.* London: James Nisbet, 1826. 257.

¹⁰⁷ Bucker J. H. *Bessarabien. Bemerkungen und Gedanken bei Gelegenheit eines mehrjährigen Aufenthaltes in diesem Lande.* Frankfurt/M.: Commission bei Friedrich Wilmans Verlagshandlung, 1834. S. 7.

¹⁰⁸ Bucker J. H. *Bessarabien. Bemerkungen und Gedanken bei Gelegenheit eines mehrjährigen Aufenthaltes in diesem Lande.* Frankfurt/M.: Commission bei Friedrich Wilmans Verlagshandlung, 1834. P. 8.

¹⁰⁹ Elliott C. B. *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey.* Vol. 1. London: Richard Bentley, publisher in Ordinary to her majesty, 1838. P. 241–242.

виявили, що ми посередині міста». Зрештою, він резюмував: «Кишинів краще виглядає на дистанції ніж під час найближчого огляду. Жодна з вулиць не заасфальтована, будинки близько один до одного... Магазинів мало і вони мають нековирний екстер'єр»¹¹⁰.

Особливо цікавив мандрівників кишинівський базар, який відзначався колоритним багатонаціональним середовищем. Вільям Макмайкл у записках наголошував на яскравому видовищі, яке відкривалося перед очима відвідувачів базару. Незважаючи на те, що архітектура базарних споруд зокрема низькі обшарпані, криті гонтом будівлі, вікна в яких були замінені на дерев'яні, підвищені до дахів, віконниці, не вражала вишуканістю, захоплення викликав вир багатонаціонального повсякдення. «Серед цікавого зібрання людей, було видно, як російський офіцер швидко проїжджав у своєму легкому візку; гарний міцний молдавський селянин, стояв навпроти імперського солдата, з його калмицькими рисами обличчя; кілька турків найнижчого рангу; і багато вірмен, які займали цілу вулицю. Сидячи посеред натовпу, міняли гроші євреї¹¹¹, поставивши перед собою маленькі столики, на яких були розкладені венеціанські блискітки, голландські дукати, фондюші, стамболи та інші зразки турецького золота, змішані з важкими мідними російськими копійками. Вірменський єпископ повільно просувався вузькою й жалюгідною вулицею; за ним ішов слуга, одягнений у чудовий албанський костюм»¹¹². Отже, кишинівський базар, за спостереженнями мандрівників, був не лише місцем торгівлі, але й своєрідним культурним казаном, що віддзеркалював етнічну різноманітність міста. Базар був не лише місцем задоволення повсякденних потреб, але й важливим економічним центром міста.

Франсуа Бюньйон зафіксував значні контрасти між старою та новою частинами Кишинева. Стара частина міста, розташована на лівому березі, характеризувалася відсутністю значних архітектурних пам'яток, за винятком

---

¹¹⁰ Elliott C. B. *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey*. Vol. 1. London: Richard Bentley, publisher in Ordinary to her majesty, 1838. P. 241–242.

¹¹¹ За твердженням автора, під контролем євреїв перебував увесь бізнес Кишинева.

¹¹² MacMichael W. *Journey from Moscow to Constantinople*. London: John Murray, 1819. P. 65.

кількох церков та базару. На противагу цьому, нова частина міста, розташована на правому березі, демонструвала ознаки планування з сучасними адміністративними будівлями, навчальними закладами та місцями відпочинку. Тут розташовувалися красиві будівлі, які призначалися для органів, влади, судів, проживання губернатора. Ця частина Кишинева мала власний базар, поряд з яким діяв коледж на 80 учнів, яких готували до вступу до Одеси. Мандрівника вразило те, що окрім основ наук, тут викладали латинську, німецьку, молдавську, російську, французьку мови. В новому місті було засновано і надзвичайно добре впорядковано два сквери з облаштованими набережними, лавками й гойдалками (це були місця відпочинку дворян). Кишинів прикрашали православні й лютеранська церкви та іудейські синагоги, будівля громадського банку, численні магазини. Проте Ф. Бюньйон відзначав, що місто має лише одну маленьку бібліотеку й не має жодної книгарні, вулиці, крім кількох, надзвичайно брудні й на них неприємно перебувати¹¹³. Ці контрасти віддзеркалювали складнощі урбанізації в Кишиневі на початку XIX ст.

Йоган Георг Коль, відомий німецький мандрівник та географ, у записах про Кишинів проводив паралелі між цим містом і європейськими поселеннями. Він відзначав значні розміри Кишинева, проте водночас підкреслював його відмінності від типового європейського міста. Чисельність населення мандрівник визначав у 40 тис. осіб¹¹⁴. Майже єдиною окрасою міста, на його думку, був фонтан, який залишився у спадок від турецьких часів, де вода подавалася з сорока труб¹¹⁵. На думку Й. Г. Коля, хаотична забудова, схожа на лабіринт, була характерною рисою Кишинева. Таке порівняння дає нам змогу зрозуміти, як сприймали Кишинів іноземці середини XIX ст. — він

---

¹¹³ Bugnion M. La Bessarabie ancienne et moderne. Ouvrage historique, géographique et statistique. 1846. A Lausanne: chez George Bridez; A Odessa: chez Villietti; A Chabag: chez l'Auteur. P. 160–163.

¹¹⁴ Kohl J. G. Reisen in Südrußland: Die Krim. Besarabien. Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1847. S. 272–273.

¹¹⁵ Kohl J. G. Reisen in Südrußland: Die Krim. Besarabien. Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1847. S. 277.

іще не мав сформованого архітектурного образу й був більше схожий на велике село, ніж на місто європейського типу.

Якщо адміністративний центр губернії привертав увагу мандрівників своїм виглядом і повсякденним життям, то інші міста регіону зацікавлювали переважно оборонною архітектурою, елементами східної культури, які залишились у спадок від доби османського панування, або ярмарками. Так, К. де Хелл зазначав, що в архітектурі фортеці Хотин спостерігаються як генуезька, так і турецька традиції. Мандрівник нотував: «Стіни складаються з рядів цегли й тесаного каменю, які містять численні генуезькі написи. Над головними воротами видно лева й леопарда, прикутих поряд зі слоном, що несе вежу. Ці фігури в східному стилі, і походять з часів турків. Двері й вікна прикрашені віршами з Корану. Велика мечеть фортеці, на жаль, була зруйнована, і від неї не залишилося нічого, окрім її мінарету, який самотньо стоїть у посеред місця, ніби на знак протесту проти вандалізму завойовників»¹¹⁶.

До цитаделі, яка мала неправильну форму й була оточена вежами, пізніше росіяни додали нові укріплення. Хоча їхні дії, на думку автора, ніяк не вплинули на обороноздатність фортеці. Враховуючи тогочасний стан військової справи, вона б не витримала й кількогадинної облоги. Опис Хотина залишив і Е. Хендерсон: «Фортеця Хотин стоїть на березі Дністра, яким повністю володарює. ... Прекрасний мінарет, побудований на мечеті, який тепер перетворено на місце християнського поклоніння, свідчить про недавнє панування мусульманського впливу. Ми зараз увійшли до містечка, яке розташоване трохи вище фортеці, і було зразком будівництва у турецькому стилі. Будинки дерев'яні, загалом невисокі, з критими терасами на вузьких і нерегулярних вулицях»¹¹⁷.

---

¹¹⁶ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 425.

¹¹⁷ Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia; Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With Maps and Plates. London: James Nisbet, 1826. P. 248.

Як стратегічно важливий пункт на лівому березі одного з рукавів Дунаю, місто Ізмаїл було одним із обов'язкових пунктів на маршрутах мандрівників Бессарабською губ.¹¹⁸ Російська імперія використовувала місто як опорний пункт у боротьбі з османами, тому воно було насичене військовими підрозділами. Поряд з тим, мало чудовий палац, грецьку й вірменську церкви, монастир¹¹⁹. Проте, на думку автора «Ілюстрованого опису Російської імперії», Ізмаїл за нових господарів перебував у значно гіршому стані, ніж тоді, коли ним володіли турки. Облога фортеці військами А. Суворова призвела до її «безглуздої руйнації і розграбування, від яких місто так і не одужало»¹²⁰.

Предметом уваги мандрівників стали й руїни фортеці в Сороках, які розташовувалися між Бендерами та Хотинном. Ксав'єр де Хелл вважав, що вони заслуговували на окремий опис, оскільки відрізнялися від усіх інших оборонних споруд на півдні Російської імперії й нагадували йому римські фортеці, споруджені для захисту від варварів, залишки яких існували в багатьох частинах Європи. Мандрівник описав побачене так: «Він (замок) утворює круглу огорожу внутрішнім діаметром тридцять один метр. У чотирьох рівновіддалених частинах кола встановлено стільки ж веж, які напівциліндром виступають назовні, в той час, як всередині вони призматичні. Між двома вежами на березі річки є п'ята, яка керує єдиною брамою замку. Внутрішній діаметр веж становить 5,5 метра; товщина стін 3,8 метра. Вони мають амбразури у верхній частині й кілька отворів на різній висоті. Навколо стін у внутрішньому дворі є круглий ряд приміщень на землі, які добре збереглися і складаються з десяти сусідніх корпусів глибиною сім метрів,

---

¹¹⁸ Sears R. Illustrated Description of the Russian Empire; Embracing Its Geographical Features, Political Divisions, Principal Cities and Towns, Population, Classes, Government, Resources, Commerce, Antiquities, Religion, Progress in Education, Literature, Art, and Science, Manners and Customs, Historic Summary, etc., from the Latest and the Most Authentic Sources. New York, 1855. P. 163.

¹¹⁹ Sears R. Illustrated Description of the Russian Empire; Embracing Its Geographical Features, Political Divisions, Principal Cities and Towns, Population, Classes, Government, Resources, Commerce, Antiquities, Religion, Progress in Education, Literature, Art, and Science, Manners and Customs, Historic Summary, etc., from the Latest and the Most Authentic Sources. New York, 1855. P. 163.

¹²⁰ Sears R. Illustrated Description of the Russian Empire; Embracing Its Geographical Features, Political Divisions, Principal Cities and Towns, Population, Classes, Government, Resources, Commerce, Antiquities, Religion, Progress in Education, Literature, Art, and Science, Manners and Customs, Historic Summary, etc., from the Latest and the Most Authentic Sources. New York, 1855.

освітлених лише зсередини»¹²¹. Автор тревелогів припускав, що, раніше вони були стайнями. Далі Ксав'єр де Хелл підсумовував: «Ця фортеця ніколи не мала ровів. Її міцність полягала лише у висоті й товщині мурів. Єдиний вхід був у бік Дністра, ярдів чотири-п'ять від уступу, що обрамляє річку. Це, ймовірно, було прийнято для того, щоб забезпечити шлях до відступу й отримання провізії через річку»¹²². Оглядаючи руїни мандрівник шкодував, що у фортеці не збереглося ніяких написів або скульптурних зображень, які б дали змогу визначити час її будівництва й належність до тієї або іншої культури¹²³.

Ще одним містом, яке привертало увагу іноземців, був Акерман. Один із найбільш деталізованих описів залишив Ф. Бюньйон¹²⁴, підкреслюючи його унікальне географічне положення та економічний потенціал. Розташоване на берегах двох річок та морському узбережжі, місто мало сприятливі умови для розвитку торгівлі. Незважаючи на певні обмеження, пов'язані з природними умовами (відсутність деревини, піщані ґрунти, наявність солоних озер), Ф. Бюньйон вважав, що Акерман, якби отримав статус вільного міста, як це відбулося з Одесою, й торгівельні привілеї, то став би одним з найрозвинутіших економічних центрів не лише Бессарабії, але й усього Півдня. Загалом місто не мало нічого примітного — старий базар, невисокі будиночки й звивисті провулки. Все це не зворушувало вибагливий смак європейця. Проте, Ф. Бюньйон звернув увагу на стару фортецю, яку він назвав «найвеличнішою пам'яткою Акермана»¹²⁵. Поряд із тим, мандрівник відзначив архітектурну елегантність розташованої в місті казарми, наявність кількох нових сучасних будинків, які містять винні погребі, та чудового скверу, збереженість будівлі, де відбувся турецько-російський конгрес 1829 р.

---

¹²¹ De Hell X. H. *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*. London: Chapman and Hall, 1847. P. 425–426.

¹²² De Hell X. H. *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*. London: Chapman and Hall, 1847. P. 425–426.

¹²³ De Hell X. H. *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*. London: Chapman and Hall, 1847. P. 425–426.

¹²⁴ Bugnion M. *La Bessarabie ancienne et moderne. Ouvrage historique, géographique et statistique*. 1846. A Lausanne: chez George Bridez; A Odessa: chez Villietti; A Chabag: chez l'Auteur. P. 171–176.

¹²⁵ Bugnion M. *La Bessarabie ancienne et moderne. Ouvrage historique, géographique et statistique*. 1846. A Lausanne: chez George Bridez; A Odessa: chez Villietti; A Chabag: chez l'Auteur. P. 172.

(вона не мала чогось особливого і привернула увагу виключно історичним значенням) та старого маяка, руїни старих турецьких лазень.

Етнічний склад населення Бессарабської губ. був одним із ключових аспектів, які цікавили іноземних мандрівників. Спираючись на дослідження П. Кеппена, німецький мандрівник барон А. Гакстгаузен, зазначав що загальна кількість мешканців на 1838 р. становила 720 тис. осіб¹²⁶. Детальнішу інформацію надає Ф. Бюньйон. Він визначає кількість населення Бессарабії у 722120 осіб, з яких 384 533 чоловіків і 337 587 жінок¹²⁷.

Аналіз записок іноземних мандрівників, таких як Р. Сірс, Е. Гендерсон та К. де Хелл, дає нам змогу отримати уявлення про етнічний склад населення Бессарабської губ. у ХІХ ст. Хоча їхні дані можуть містити певні розбіжності, вони є важливим джерелом інформації для істориків, які досліджують етнічні процеси в регіоні. Зокрема, Роберт Сірс указував на те, що лише на території Буджаку проживали українці, росіяни, німці, євреї, болгари, швейцарці, роми, греки й вірмени. Цікавою особливістю етнічного складу населення Бессарабської губ. був нерівномірний розподіл єврейської громади. Більша частина євреїв була зосереджена в південних районах губернії, тоді як у північних містах їх було значно менше¹²⁸. Осередком їх компактного проживання в північній частині регіону був Хотин. Євреїв тут налічувалося близько 2000 осіб¹²⁹. Значна їх частина також зосереджувалась у Кишиневі. К. де Хелл зазначав, що з 42636 осіб які жили в місті, від 15 до 18 тис. були євреями¹³⁰.

Кишинів, як адміністративний центр Бессарабської губ., був яскравим прикладом багатонаціонального міста. Дж. Х. Бакер підкреслював високий

---

¹²⁶ Haxthausen A. *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources* / translated by R. Farie; London: Chapman and Hall, 1856. Vol. II. P. 149.

¹²⁷ Bugnion M. *La Bessarabie ancienne et moderne. Ouvrage historique, géographique et statistique*. 1846. A Lausanne: chez George Bridez; A Odessa: chez Villietti; A Chabag: chez l'Auteur. P. 147.

¹²⁸ De Hell X. H. *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*. London: Chapman and Hall, 1847. P. 432.

¹²⁹ Henderson E. *Biblical Researches and Travels in Russia; Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With Maps and Plates*. London: James Nisbet, 1826. P. 248.

¹³⁰ De Hell X. H. *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*. London: Chapman and Hall, 1847. P. 428.

рівень етнічної різноманітності міста. Тут можна було зустріти «симпатичного польського єврея», російських дворян і візників, молдовських та болгарських селян, вірменських купців, греків, козаків, кочових ромів, польських чиновників і представників знаті, німецьких ремісників. За твердженням мандрівника, всі вони носили національне вбрання, спілкувалися кожен своєю мовою й дотримувалися власних звичаїв¹³¹. Звернув на це увагу й Й. Г. Коль, додавши, що в Кишиневі разом живуть великороси, українці, татари, молдовани, євреї, вірмени, болгари, німці, французи, греки, поляки, серби та інші народи¹³².

Іноземні мандрівники, такі як Ксав'є де Хелл, відзначали значні зміни в етнічному складі населення Бессарабії після її приєднання до Російської імперії. Зокрема, повністю зникли ногайські племена, які раніше населяли південні степи регіону. Де Хелл пов'язував це з російською окупацією, стверджуючи, що ногайці були змушені залишити свої землі та переселитися за Дунай: «Коли росіяни заволоділи Руссю, ногайці разом з багатьма племенами які раніше емігрували, повністю покинули свої старі володіння й відійшли за Дунай, і таким чином залишилося у Бессарабії лише молдавське населення, яке було греко-християнським, як і росіяни»¹³³. Й. Г. Коль також підтверджує відсутність турків на території Бессарабії у середині ХІХ ст.¹³⁴

Аналіз мандрівних записів іноземних дослідників, таких як А. Гакстгаузен, К. де Хелл та Й. Г. Коль, дає нам змогу отримати уявлення про колонізацію Бессарабської губ. та її вплив на етнічний склад населення. За офіційними звітами, котрим, як зазначав А. Гакстгаузен не слід особливо

---

¹³¹ Bucker J. H. Bessarabien. Bemerkungen und Gedanken bei Gelegenheit eines mehrjährigen Aufenthaltes in diesem Lande. Frankfurt / M. In Commiffion bei Friedrich Wilmans Verlagshandlung, 1834. S. 7.

¹³² Kohl J. G. Reisen in Südrußland: Die Krim. Besarabien. Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1847. S. 273.

¹³³ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 426.

¹³⁴ Kohl J. G. Reisen in Südrußland: Die Krim. Besarabien. Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1847. S. 273.

довіряти, на 1835 р. налічувалося 105 колоній. Кількість їх населення визначалась у 74473 особи¹³⁵.

Найбільшу групу колоністів у Бессарабії становили болгари. За даними К. де Хелла, на 1840 р. налічувалося 10153 родини болгарських колоністів, загалом 32916 чоловіків і 29314 жінок¹³⁶. Німецькі колоністи, хоча й були менш численними (1736 родин), оселились у 19 населених пунктах і відігравали важливу роль у соціально-економічному житті регіону¹³⁷. Значна частина німецьких колоністів, на думку Й. Г. Коля, оселилась у Кишиневі. Фактами, які підтверджують його міркування, мандрівник вважає наявність власної церкви і проповідника, чисельність лише німецьких протестантів у 200 осіб. Він також зазначав, що німецькі колоністи були задіяні в освіті, управлінні, ремеслі, сільському господарстві тощо¹³⁸.

Північну частину Бессарабської губ. була майже повністю населяли молдавани. Їхні села простягалися вздовж Дністра аж до Акермана¹³⁹.

Значну частину населення Бессарабії становили українці. Їх значну кількість на теренах регіону іноземці пояснювали тим, що царат зруйнував Запорозьку Січ, і міграцією козаків за Дунай. Вже у XIX ст. їхніх нащадків російська влада активно використовувала у військових кампаніях, зокрема у війнах з Османською імперією 1828 та 1829 рр. За твердженнями К. де Хелла, їх було так багато, що згодом царат започаткував військові колонії в Буджаку, де й розселив українців. Поселенців постійно більшало, за рахунок утікачів з інших губерній Російської імперії. На 1840 р. лише офіційно було зареєстровано два полки кавалерії по 600 осіб у кожному з загальним

---

¹³⁵ Haxthausen A. *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources* / translated by R. Farie; London: Chapman and Hall, 1856. Vol. II. P. 40.

¹³⁶ De Hell X. H. *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*. London: Chapman and Hall, 1847. P. 429.

¹³⁷ De Hell X. H. *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*. London: Chapman and Hall, 1847. P. 429.

¹³⁸ Kohl J. G. *Reisen in Südrußland: Die Krim. Besarabien*. Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1847. S. 274.

¹³⁹ Sears R. *Illustrated Description of the Russian Empire; Embracing its Geographical Features, Political Divisions, Principal Cities and Towns, Population, Classes, Government, Resources, Commerce, Antiquities, Religion, Progress in Education, Literature, Art, and Science, Manners and Customs, Historic Summary, etc., from the Latest and the Most Authentic Sources*. New York, 1855. P. 162.

населенням у 3000 родин. Вони зосереджувалися у восьми селах і мали у володінні 50000 гектарів землі¹⁴⁰.

Роми привертали особливу увагу мандрівників, які відвідували Бессарабію. Їхній яскравий колорит, своєрідна культура й кочовий спосіб життя робили їх цікавим об'єктом дослідження. Хоча точних статистичних даних про кількість ромів не існувало, мандрівники залишили нам детальні описи їхнього побуту та звичаїв.

Характеризуючи ромів Бессарабії, мандрівники часто посилялися на поширені стереотипи. Так, Вільям Макмайкл описував ромів як народ, зайнятий ковальством і ворожінням, схильний до яскравого одягу та веселих танців: «вони схильні до червоного одягу, і кам'яного ковадла, яке використовується у їхній улюбленій справі – ковальстві, веселих танців їхніх жінок, і торгівлі»¹⁴¹. Водночас, він, як і багато його сучасників, повторював поширені упередження щодо ромів, пов'язуючи їх з крадіжками та іншими злочинами: «крадіжка і шахрайські настрої, які спостерігаються серед них в Англії, характеризують їх і в Молдавії; проте жахливі історії про те, що вони канібали, і люблять плоть дітей, яких викрадають, щоб потім пожерти, і в чому їх звинувачували в Угорщині, і, навіть, страчували, за правління Марії Терезії, абсолютно безпідставні»¹⁴². Проте, Е. Хендерсон, навпаки, заперечував ці стереотипи, стверджуючи, що роми, яких він зустрічав, заробляли на життя переважно жонглюванням та ворожінням і не виявляли схильності до злочинної діяльності: «Вони здебільшого заробляють жонглюванням і ворожінням і не схильні до крадіжок і розпусної поведінки»¹⁴³.

Роми які жили на теренах Бессарабської губ., поділялися на дві категорії – осілі й кочові, які значною мірою відрізнялися не лише за способом життя, але й за мовою. За спостереженнями В. Макмайкла, осілі розмовляли

---

¹⁴⁰ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 431.

¹⁴¹ Macmichael W. Journey from Moscow to Constantinople. London: John Murray. 1819. P. 66.

¹⁴² Macmichael W. Journey from Moscow to Constantinople. London: John Murray. 1819. P. 68.

¹⁴³ Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia; Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With Maps and Plates. London: James Nisbet, 1826. P. 258.

волоською, тоді як мандрівні мали власний діалект¹⁴⁴, що свідчить про значну мовну різноманітність серед ромів регіону.

Роми Кишинева, за спостереженнями мандрівників XIX ст., концентрувалися в окремому кварталі. Так, Чарльз Елліот фіксував: «багато цих людей живуть у маленьких дерев'яних хатинах, займаються ремеслами, зокрема плетінням кошиків; тоді як інші перетинають країну, торгуючи кіньми. Їхні жінки виглядають краще, ніж росіяни, але спотворюють себе безліччю дешевих дрібничок»¹⁴⁵. Звернули на них увагу й інші автори тревелогів. Е. Хендерсон звертав увагу на зовнішній вигляд ромських жінок: «Циганські жінки надзвичайно люблять одягатися і зазвичай прикрашають себе великою кількістю дрібничок. Вони володіють значною часткою краси; але докладають зусиль, щоб освітлити свою шкіру блиском, який вони вміють надати своїм обличчям. Деякі з чоловіків займаються ручними ремеслами, але більша частина займається кіньми й часто відсутні більшу частину року»¹⁴⁶.

В. Макмайкл згадував про музичні таланти кишинівських ромів, які виконували традиційні молдавські мелодії: «... нам заспівав серенади гурт циган, високі, смагляві хлопці, які супроводжували, дуже незлагодженими, своїми голосами, п'ятьма скрипками, на яких вони грали різні жалібні молдавські нотки»¹⁴⁷. Однак такі постійні поселення були радше винятком, оскільки більшість ромів вели кочовий спосіб життя, що підтверджують В. Макмайкл: «Ми бачили велику кількість кочових ромів які отаборилися зі своїми возами й багажем у околиці міста. Здавалося, що вони перебувають у великій бідності»¹⁴⁸ та Е. Хендерсон: «Вони подорожують разом 50 чи 60

---

¹⁴⁴ Macmichael W. Journey from Moscow to Constantinople. London: John Murray, 1819. P. 67.

¹⁴⁵ Elliott C. B. Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey. Vol. 1. London: Richard Bentley, publisher in Ordinary to Her Majesty, 1838. P. 243.

¹⁴⁶ Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia; Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With Maps and Plates. London: James Nisbet, 1826. P. 258.

¹⁴⁷ Macmichael W. Journey from Moscow to Constantinople. London: John Murray, 1819. P. 66.

¹⁴⁸ Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia; Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With Maps and Plates. London: James Nisbet, 1826. P. 258.

родин, несучи разом із собою все чим вони володіють, розташували табір, а їхня худоба пасеться навколо них, і головним чином займаючись ремеслом»¹⁴⁹.

Соціальна структура Бессарабської губ. на середину XIX ст. характеризувалася значним розшаруванням. За даними імперської статистики, більшість населення становили селяни, а серед привілейованих верств переважали дворяни, духовенство та міщани. На 1841 р. загальна кількість населення Бессарабської губ., відповідно до відомостей імперської статистики, становила 730 273 осіб. Серед них було: 5019 дворян, 11770 священників, 4011 купців, 116696 містян¹⁵⁰. За твердженням Дж. Х. Бакера, елітою суспільства були російські чиновники¹⁵¹ (становили більшість) і бессарабські бояри¹⁵². З плином часу, місцеві еліти почали наслідувати чужинців. Їхні діти поступово русифікувалися.

Дворянство, в свою чергу, було неоднорідним за походженням і включало як представників старої молдавської аристократії, так і державних чиновників, відставних офіцерів, землевласників. Значну його частину становили росіяни¹⁵³. За спостереженнями мандрівників, місцеве дворянство поступово русифікувалося, переймаючи культурні норми й цінності російської аристократії. Ксав'є де Хелл, поділяв дворян на дві категорії: «нові» й «старі». Характеризуючи їх, мандрівник зазначав: «нове покоління дворян повністю відмовилося від колишніх звичок. Звичайно, вони перейняли пряме пальто, штани, краватку й увесь інший наш західний костюм; проте в їх зовнішньому вигляді немає нічого вражаючого. Старі бояри одні тримаються своїх предківських звичаїв; широкий диван, люлька, кава, солодоші і кийвка після

---

¹⁴⁹ MacMichael W. *Journey from Moscow to Constantinople*. London: John Murray, 1819. P. 67.

¹⁵⁰ Haxthausen A. *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources* / translated by R. Farie; London: Chapman and Hall, 1856. Vol. II. P.65.

¹⁵¹ Дж. Х. Бакер під терміном «російські чиновники» мав на увазі належність до імперської адміністрації. Проте він пояснив, що до цього стану належать не лише росіяни, але й українці та поляки. Автор також зазначав, що призначення до Бессарабії не було популярним серед чиновництва Санкт-Петербурга й Москви, тому вакантні посади заповнювали представниками національних окраїн або відставними військовими.

¹⁵² Bucker J. H. *Bessarabien. Bemerkungen und Gedanken bei Gelegenheit eines mehrjährigen Aufenthaltes in diesem Lande*. Frankfurt/M.: Commission bei Friedrich Wilmans Verlagshandlung, 1834. S. 8.

¹⁵³ De Hell X. H. *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*. London: Chapman and Hall, 1847. P. 432.

обіду для них незамінні; а для деяких із них миття голови – це приємна необхідність»¹⁵⁴.

Соціальна структура Бессарабії ХІХ ст. характеризувалася значним розшаруванням. Бояри, або дворяни Молдови, як привілейований стан, володіли значними земельними угіддями та мали високий рівень життя, деякі з них навіть мали річний дохід у 30000 дукатів. Більшу частину часу вони проводили в місті, а значну частку грошей витрачали на азартні ігри¹⁵⁵. Проміжну верству населення між дворянами й селянами становили, нащадки бояр, які втратили статки внаслідок численних війн і повстань¹⁵⁶. На відміну від дворян, вони були позбавлені права брати участь у виборах дворянських суддів і маршалків.

Селянство, в свою чергу, поділялося на вільних та звільнених селян. Перша категорія володіла землями, і не залежала як від великих землевласників, так і від корони. Друга, більшість, — працювала на землях, якими користувалася на підставі угоди з дворянами або державою. В першій половині ХІХ ст., за твердженням іноземних мандрівників, як ті, так й інші не знали кріпацтва¹⁵⁷.

Зазвичай тревелоги містили надзвичайно позитивні, а часом ідилічні описи місцевого селянства. Ксав'єр де Хелл нотував: «Молдавський селянин хоробрий, веселий і гостинний; він із задоволенням приймає незнайомця і взагалі соромиться отримати від нього найменший подарунок. Росіяни звинувачують його в надмірних лінощах, проте звинувачення видається безпідставним. Дійсно, молдавський селянин, зазвичай, не думає про накопичення грошей, але він завжди працює із завзяттям, доки не досягне того становища, до якого прагнув, того комфорту, до якого він прагнув; а насправді, він стає лише після виконання своїх бажань ледачий, і що його зусилля, як

---

¹⁵⁴ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 433.

¹⁵⁵ Macmichael W. Journey from Moscow to Constantinople. 1819. London: John Murray. P. 79.

¹⁵⁶ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 432.

¹⁵⁷ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 433.

правило, обмежуються придбанням для своєї сім'ї кількох мішків кукурудзи, необхідних для її існування. Але збільште його бажання, зробіть так, щоб він зрозумів, що існують інші насолоди, ніж ті, якими він насолоджується так дешево, і ви безпомилково побачите, як він позбудеться своєї природної апатії та підніметься до рівня нових ідей, які він прийняв»¹⁵⁸.

Однією з характерних рис побуту молдавських селян, за спостереженнями мандрівників ХІХ ст., була надзвичайна чистота й охайність їхніх осель. Ксав'є де Хелл зазначав, що найчарівніше в молдавських селах — це надзвичайна чистота в будинках, зазвичай оточених квітучими садами: «Увійшовши в лісову оселю, ви майже завжди знайдете невелику ідеально чисту кімнату, вмебльовану ліжко і широкі дерев'яні дивани, покриті товстими вовняними речами»¹⁵⁹. Яскраві різнокольорові килими, купи подушок з ажурною роботою, вишивки, довгі червоні та сині серветки, часто переплетені золотими та срібними нитками, були невід'ємними речами в кожному домі й становили основну частину посагу молодих жінок¹⁶⁰. Мандрівник зазначав, що загалом жінки мало беруть участь у польових роботах, хоча вони надзвичайно працьовиті домогосподарки. Усі вони спритні ткачихи, і демонструють велике мистецтво й смак у виготовленні килимів, предметів одягу, і білизни. Метою змагань серед жінок кожного села є бажання мати найохайніший і найзручніший дім, що краще за інші забезпечений білизнаю й домашнім посудом¹⁶¹.

Підсумовуючи огляд суспільства Бессарабської губернії К. де Хелл зазначав: «понад усе вражає і тішить кожного незнайомця, особливо француза, так це гаряча і сердечна гостинність і доброзичливість, які він зустрічає в кожному молдавському домі. Можна скрізь зустріти людей, які щиро

---

¹⁵⁸ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 433.

¹⁵⁹ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 434.

¹⁶⁰ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 434.

¹⁶¹ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847.

співчувають усьому, що є великим і корисним для людства, у нашій цивілізації. Варто лише шкодувати, що ці блискучі якості, часто заплямовані корупцією, яку адміністративна продажність і хижість, супроводжуючись тривалими військовими окупаціями, непомітно поширили в усіх верствах населення»¹⁶². Подібні описи й характеристики притаманні й тревелогам інших мандрівників. Найбільш розлога характеристика місцевого населення вміщена у творі Дж. Х. Бакера¹⁶³. Однак своєрідним виключенням є подорожні записки Чарльза Елліота, який негативно характеризував бессарабське селянство. Він писав: «Вони зберігають щось із характеру, вихованого османським пануванням; їх буття рабське, шахрайське і неробське; ніколи не хочуть працювати, якщо мають копійку»¹⁶⁴.

Дослідження охопило лише частину подорожніх записів європейців, які відвідали Бессарабію в першій половині XIX ст. Аналіз цих джерел показав, що мандрівники зазвичай зосереджували увагу на загальних характеристиках регіону, таких як природні умови, економічний розвиток та міське планування. Особливий інтерес викликав етнічний склад населення, зокрема, взаємодії між різними етнічними групами, особливо євреями та ромами.

Міський простір у подорожніх записах переважно репрезентують Кишинів, Хотин і Акерман. Інші міста регіону, зазвичай, оглядалися побіжно. Вибір міст для детального опису в подорожніх записах був зумовлений, перш за все, маршрутами мандрівників та їхнім інтересом до великих міських центрів, які мали розвинену інфраструктуру й культурне життя; по-друге, вони не були цікаві для іноземців як архітектурні чи історичні комплекси; по-третє, з ними не пов'язані особисті історії, які супроводжувалися негараздами в дорозі, як то проблеми з засобами пересування, вкрай поганий сервіс, відсутність або жалюгідний стан житла для ночівлі, тощо.

---

¹⁶² De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus. London: Chapman and Hall, 1847. P. 433.

¹⁶³ Bucker J. H. Bessarabien. Bemerkungen und Gedanken bei Gelegenheit eines mehrjährigen Aufenthaltes in diesem Lande. Frankfurt/M.: Commission bei Friedrich Wilmans Verlagshandlung. 1834. S. 15–21.

¹⁶⁴ Elliott C. B. Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey. Vol. 1. London: Richard Bentley, publisher in Ordinary to Her Majesty, 1838. P. 238.

Аналіз мандрівних записок європейців першої половини XIX ст. дає змогу виявити значні розбіжності між офіційною імперською картиною Бессарабії та реальним життям регіону. На відміну від цензурованих джерел, тревелоги, не обтяжені ідеологічними установками, пропонують незаангажований погляд на культурний ландшафт, соціально-економічні умови й полікультурний склад населення.

Дослідження підтверджує, що іноземні подорожні записи є цінним джерелом для реконструкції унікального образу Бессарабії. Вони дають змогу виявити особливості місцевого побуту, традицій і культурних взаємодій, які не завжди віддзеркалювалися в офіційній документації. Завдяки аналізу тревелогів, вдалося продемонструвати, що Бессарабія була регіоном з багатою культурною спадщиною, що формувалася під впливом різних народів.

Аналіз мандрівних записів може стати ефективним інструментом для критичної оцінки імперської політики й розуміння культурної інтеграції в багатоетнічному середовищі.

Дослідження відкриває широкі перспективи для подальших наукових розробок. Зокрема, перспективним є поглиблений аналіз мандрівних записів з метою: виявлення динаміки культурних змін у регіоні протягом досліджуваного періоду; порівняльного аналізу уявлень про Бессарабію, що склалися в різних європейських країнах; дослідження впливу мандрівних записів на формування стереотипів про регіон у європейській свідомості.

Богачик, Т. 2010. Північна Бессарабія дореформеного періоду (1812–1868 pp.): історіографічний аспект. *Питання історії України: Збірник наукових статей*. Чернівці: Зелена Буковина. Т. 13. С. 124–131.

Куницкий, П. 1813. *Краткое статистическое описание Заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портою Оттоманскою в Бухаресте 1812 года*. Санкт-Петербург.

Скальковский, А. 1853. *Опыт статистического описания Новороссийского края: [в 2 ч.]*. 1850–1853. Ч. 2: Хозяйственная статистика Новороссийского Края. Одесса: Типография Л. Нитче.

Gumenâi, Ion. 2016. *Comunitățile romano-catolice, protestante și lipovenești din Basarabia în secolul al XIX-lea*. Univ. de Stat din Moldova, Centrul de Studii Interdisciplinare Chișinău-Oradea. Chișinău: Lexon-Prim.

Gumenâi, Ion 2010. Raporturile dintre populația autohtonă a Basarabiei și minoritățile confesionale în prima jumătate a secolului al XIX-lea. *Conference: La frontiera civilizațiilor*.

Basarabia în context geopolitic, economic și religios. At: Universitatea «Dunărea de Jos», Galați, România. P. 51–61.

Mehedinți, Mihaela. 2014. Imagini ale grupurilor minorante. Relatările călătorilor străini din prima jumătate a secolului al XIX-lea privind «Micile popoare» ale Transilvaniei. *Imaginea în istorie. Tipologii în societatea de ieri și de azi*. P. 459–480.

Mehedinți, M. 2013. Identifying the Other: Transylvanian Ethnicities in the First Half of the 19th Century as Viewed by Foreign Travellers. *Transylvanian Review*. Vol. XXII, Supplement № 3. P. 249–259.

Bohachyk, T. 2010. Pivnichna Bessarabiia doreformenoho periodu (1812–1868 rr.): istoriografichniy aspekt. [Northern Bessarabia of the Pre-Reform Period (1812–1868): Historiographic Aspect]. *Pytannia istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna. T. 13. S. 124–131. [In Ukrainian].

Kunitskiy, P. 1813. *Kratkoye statisticheskoye opisaniye Zadnestrovskoy oblasti, prisoyedinennoy k Rossii po mirnomu traktatu, zaklyuchennomu s Portoyu Ottomanskoyu v Bukhareste 1812 goda*. [A brief Statistical Description of the Transnistrian Region, Annexed to Russia by a Peace Treaty Concluded with the Ottoman Porte in Bucharest in 1812]. Saint Petersburg. [in Russian].

Skal'kovskiy, A. 1853. *Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya: [v 2 ch.]. 1850–1853. Ch. 2: Khozyaystvennaya statistika Novorossiyskogo Kraya*. [Part 2: Economic statistics of the Novorossiysk Region]. Odessa: Tipografiya L. Nitche. [in Russian].

Gumenâi, I. 2016. *Comunitățile romano-catolice, protestante și lipovenești din Basarabia în secolul al XIX-lea [The Roman Catholic, Protestant and Lipovan Communities in Bessarabia in the 19th Century]*. Univ. de Stat din Moldova, Centrul de Studii Interdisciplinare Chișinău-Oradea. Chișinău: Lexon-Prim. [in Romanian].

Gumenâi, I. 2010. Raporturile dintre populația autohtonă a Basarabiei și minoritățile confesionale în prima jumătate a secolului al XIX-lea [Relations between the Indigenous Population of Bessarabia and Religious Minorities in the first Half of the 19th Century]. *Conference: La frontiera civilizațiilor. Basarabia în context geopolitic, economic și religios*. At: Universitatea «Dunărea de Jos». Galați, România. P. 51–61. [in Romanian].

Mehedinți, M. 2014. Imagini ale grupurilor minorante. Relatările călătorilor străini din prima jumătate a secolului al XIX-lea privind «Micile popoare» ale Transilvaniei [Images of Minority Groups: Foreign Travelers' Accounts from the First Half of the 19th Century Regarding the «Small Peoples» of Transylvania]. *Imaginea în istorie. Tipologii în societatea de ieri și de azi*. P. 459–480. [in Romanian].

Mehedinți, M. 2013. Identifying the Other: Transylvanian Ethnicities in the First Half of the 19th Century as Viewed by Foreign Travellers. *Transylvanian Review*. Vol. XXII. Supplement № 3. P. 249–259.